

HILDE EILEEN NAFSTAD (red.) • ASTRID BASTIANSEN • ROLV MIKKEL BLAKAR
KARSTEN HUNDEIDE • LARS KLEMSDAL • ARNE JOHAN VETLESEN

Det omsorgsfulle mennesket

ET PSYKOLOGISK ALTERNATIV

GYLDENDAL
AKADEMISK

HILDE EILEEN NAFSTAD (RED.)

DET OMSORGSFULLE MENNESKET

GYLDENDAL
AKADEMISK

© Gyldendal Norsk Forlag AS 2004

1. utgave

ISBN: 978-82-05-44488-1

Layout: Modest Design

Sats: Type-it AS, Trondheim 2003

Brødtekst: 10,5/15 pkt Minion

Alle henvendelser om boken kan rettes til

Gyldendal Akademisk

Postboks 6730 St. Olavs plass

0130 Oslo

www.gyldendal.no/akademisk

akademisk@gyldendal.no

Det må ikke kopieres fra denne boken i strid med åndsverkloven
eller avtaler om kopiering inngått med KOPINOR,
interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk. Kopiering i
strid med lov eller avtale kan medføre erstatningsansvar og
inndragning, og kan straffes med bøter eller fengsel.

FORORD

Denne boka handler om omsorg. Temaet omsorg – et viktig tema innenfor fag- og profesjonsutdanninger som har med mennesker å gjøre – er så sammensatt og komplekst at det krever tverrdisiplinære tilnærminger. Bokas kapitler drøfter og analyserer omsorg med utgangspunkt i sosialpsykologi, kulturpsykologi, språkpsykologi og kommunikasjonsteori, utviklingspsykologi, sosiologi, sosialfilosofi og etikk.

Kapitlene supplerer hverandre og utgjør et hele, men for den som måtte være interessert i spesielle aspekter av temaet, kan det enkelte kapittel leses som en selvstendig artikkel. Introduksjonen gir en kortfattet presentasjon av kapitlene. Boka er rettet mot studenter på bachelornivå, men vil også kunne brukes på masternivået. Den vil også være aktuell for den som utøver omsorg i sitt yrke.

Det å samordne seks fagforfattere til en helhet innenfor to permer, er en utfordring. Vi vil takke Bjørnar Olsen (i Gyldendal Akademisk) for grundig, inspirerende og omsorgsfull oppfølging under arbeidet med boka.

Oslo, desember 2003.

Hilde Eileen Nafstad.

INNHold

INTRODUKSJON TIL DET OMSORGSFULLE MENNESKET.....	11
--	----

Av Hilde Eileen Nafstad

Kapitlene i boka	14
Litteratur	16

KAPITTEL 1

DET FRIE MENNESKET? ET SOSIALFILOSOFISK BLIKK PÅ PATOLOGIENE I

OPPSJONSSAMFUNNET	17
-------------------------	----

Av Arne Johan Vetlesen

Noen aspekter ved individualisering.....	18
Privatisering	21
Autonomi.....	22
Momenter til en samtidsdiagnose.....	24
Durkheims forståelse av anomi	26
Kollektivismens ideologiske renessanse.....	29
Når økt frihet blir til økte belastninger	33
Selvteknologienes instrumentalisering av selvforholdet	37
Fra velferd til selvtilstrekkelighet	40
Når alt gitt blir utålelig	45
Vår tids motvillige væren-til-døden	50
Litteratur	53

KAPITTEL 2

MENNESKET – EGOISTISK JA, MEN OGSÅ ALTRUISTISK 55

Av Hilde Eileen Nafstad

Om nødvendigheten av å vurdere teorier	56
Antakelsen om det asosiale relasjonsmennesket.....	58
Egoismeteorierene	60
Hver tid sin forståelse av mennesket	63
Andres velferd og behov som et endelig mål i seg selv.....	65
Om det prososiale motivasjonssystemet	67
Sosialpsykologen Batsons teori.....	68
Utviklingspsykologen Hoffmans teori.....	70
Om den prososiale identitet	72
Den affektive opplevelse som drivkraft i det selvstendige prososiale motivasjonssystemet.....	73
Et genuint behov for å gi omsorg.....	74
Teoriers og grunnantakelsers kamp for å bli godtatt som å utgjøre sannheten	75
Altruisme og evolusjonpsykologi	76
Avsluttende kommentarer	78
Litteratur	79

KAPITTEL 3

OMSORG OG OVERGREP I OG UTENFOR SONEN FOR INTIMITET 83

Av Karsten Hundeide

Innledning	83
Omsorg som en sensitiv kommunikativ prosess: den primære omsorgssyklus.....	84
Gjensidig innlevelse og justering til hverandres oppfatninger.....	84
Komponenten i den dialogiske omsorgshandling	86
Fra omsorgsevne til omsorgsprosesser	91
Når den innlevende omsorg blir blokkert.....	94
Barn i institusjoner	95
Når barn blir negativt definert og stigmatisert	98
Tingliggjøring og mishandling.....	101
Dehumaniseringen av «de utenfor».....	103
Sonen for intimitet.....	103

Veier inn og ut av sonen for intimitet	106
Inkludering i sonen gjennom ansikt-til-ansikt-kontakt og blikk-kontakt: (p) → P	107
Inkludering i sonen for intimitet gjennom sensitiv berøring og kroppskontakt	108
Inkludering i sonen for intimitet gjennom imitasjon og sympatisk deltakelse i barnets initiativ og aktiviteter.....	110
Betingelser som må være til stede for empatisk identifikasjon.....	111
Naturlig omsorg kontra profesjonell hjelp?	113
Avslutning: nærhetsetikk og den primære omsorgssyklus	114
Litteratur	115
KAPITTEL 4	
ET INKLUDERENDE ARBEIDSLIV?	118
<i>Om individualisering, organisasjon og dannelsen av fellesskap i det nye arbeidslivet</i>	
<i>Av Lars Klemsdal</i>	
Innledning	118
Organisasjon og fellesskap	121
Skillet mellom organisasjon og fellesskap i industrisamfunnet.....	122
Autonomi: individets ansvar for seg selv og sin arbeidssituasjon	124
Nye relasjoner mellom arbeidstaker og arbeidsgiver	125
Utdanning og karriere	126
Nye frikoplende organisasjonsformer	128
Instrumentalisering av mellommenneskelige relasjoner	130
Arbeidsfellesskap som nettverk av allianser	130
Arbeidsplassen som politisk markedsplass	131
Fellesskapsdannelse i individualiseringens tidsalder	132
Den kommunitaristiske organisasjon	134
Organisasjonslæring som alternativ kopling mellom individ og fellesskap, individ og organisasjon	137
Argyris og Schön: tokretslæring gjennom utforskende samtaler	138
Dialogbegrepet	141
Institusjonaliseringen av dialogen som en organisatorisk dimensjon	143
Avslutning	145
Litteratur	147

KAPITTEL 5

KOMMUNIKASJON, ETIKK OG MOTIVASJON 150

Av Rolv Mikkjel Blakar og Hilde Eileen Nafstad

Innleiing	150
Kommunikasjon som referanseramme	151
Mennesket som relasjonsvesen: Sårbart, men altruistisk	154
Kommunikasjonsteori i psykologi og samfunnsfag	156
Eit meir fruktbart kommunikasjonsomgrep	160
Kommunikasjon – ein analytisk definisjon	163
Teori om kommunikasjon: føresetnader for og svikt i kommunikasjon	166
Den dialogiske dimensjonen i kommunikasjon	171
Avsluttande metateoretiske refleksjonar og utfordringar	174
Litteratur	175

KAPITTEL 6

MELLOMMENNESKELIG PSYKOLOGI 177

Vitenskapen om subtile, komplekse og vage fenomener

Av Astrid Bastiansen

Åpenbare og skjulte forutsetninger.....	178
Hva kjennetegner psykologiske fenomener?.....	181
Studier av traumatisk stress, individets sårbarhet og mellommenneskelige relasjoner	183
Mellommenneskelige forhold – kommunikasjon og konflikt.....	189
Et forsøk på konklusjon	194
Goethes vitenskap og psykologien.....	195
Forholdet mellom helhet og del.....	196
Forskerens utgangspunkt og forutsetninger.....	197
Goethes vitenskapelige metode.....	198
Konsekvenser for psykologien?	201
Avslutning	204
Litteratur	206

STIKKORD..... 210

INTRODUKSJON TIL DET OMSORGSFULLE MENNESKET

Av Hilde Eileen Nafstad

Det å være menneske handler om å være sårbar og avhengig av andre, av relasjoner og av samfunnets institusjoner, ikke bare i de første tidlige leveår, men gjennom hele livsløpet. Fellesskap, ansvar og omsorg for (hver)andre utgjør derfor nødvendige essensielle dimensjoner i menneskets liv. Det er også omsorg og avhengighet av andre, fellesskap og sosialt ansvar som er temaet for denne fagboka.

Fagbøker er forskjellige. Noen har som mål å legge fram en såkalt objektiv eller nøytral presentasjon av de ulike teoriene og forskningstradisjonene om det aktuelle temaet. Faktakunnskapen presenteres følgelig i mange fagbøker ofte som den akkumulerte, objektive viten om det aktuelle temaet. *Det omsorgsfulle mennesket* presenterer også faktakunnskap. Men den har som mål å vise hvordan teorier og empiriske undersøkelser tar sitt utgangspunkt og forankres i bestemte antakelser og verdier om mennesket og samfunnet. Faktakunnskap er ikke nøytral, men etableres ut fra ulike horisonter og perspektiver. Boka tar følgelig hele tiden leseren med inn i en drøfting av sosiale, verdimessige, politiske og etiske premisser som den konkrete forskningen mer eller mindre eksplisitt har knyttet seg opp mot og tatt som sitt utgangspunkt. Det å tilegne seg et fag dreier seg derfor også om å kunne identifisere og forholde seg kritisk til de ulike perspektiver eller horisonter som fagene og disiplinene tar for gitt i sitt studium av det enkelte tema, i vårt tilfelle omsorg.

Det omsorgsfulle mennesket – mulighetene og forutsetningene for at vi skal ta ansvar for hverandre og gi omsorg – blir gjennom bokas seks kapitler drøftet og analysert med utgangspunkt i sosialpsykologi, kulturpsykologi, språkpsykologi og kommunikasjonsteori, utviklingspsykologi, sosiologi, sosialfilosofi og etikk.

- Det blir først vist hvordan vår tids samfunnsideologi – nyliberalismen og markedstenkingen – motvirker utviklingen av et omsorgsfullt samfunn.
- Videre blir det drøftet om individet er gitt et potensial for å handle prososialt og altruistisk, helt uten tanke på egne fordeler. Eller er menneskets natur grunnleggende egoistisk og egennyttig?
- Det blir vist hvordan mennesker selv under de mest ekstreme forhold av fattigdom, sult, undertrykking, krig og frykt likevel kan handle uegennyttig og ta ansvar for hverandre og gi omsorg.
- Arbeidslivet i vår tids nyliberalistiske og markedsorienterte samfunn har endret seg slik at fellesskapet er blitt redusert og arbeidstakerne individualisert. Men hvordan kan dagens arbeidsliv gi større rom for å ta ansvar og vise omsorg for hverandre?
- Det blir vist hvordan kommunikasjon – det å gjøre felles og dele – utgjør en relevant referanseramme for analyser av om og når våre handlinger er egoistiske og egennyttige versus omsorgsfulle, det vil si at vi handler på de(n) andres premisser.
- Det blir også drøftet hvordan dagens dominerende psykologi med sin sterkt naturvitenskapelige dominans er lite egnet til å gripe og forstå komplekse og subtile fenomener og sosiale prosesser som nettopp det å ta ansvar for hverandre og gi omsorg.

Godhet, omsorg, solidaritet, sosiale bånd, fellesskap og samfunnsansvar utgjør bokas kjernetemaer. Men hvilke egenskaper ved mennesket og det sosiale liv som prioriteres i samfunn, kultur og vitenskap, varierer fra tidsperiode til tidsperiode. Det vil alltid være slik at noen egenskaper betraktes som mer viktige og sentrale. Som forfattere er vi enige om at det i dag ikke er det skjøre, sårbare mennesket med behov for ivaretakende sosiale bånd som holdes fram. Heller ikke er det det grunnleggende sosiale og omsorgsfulle mennesket som prioriteres i kultur, samfunn og vitenskap. I stadig sterkere grad holder man derimot fram idealet om det fullstendig fleksible og adaptive mennesket som mestrer alle markedssamfunnets forskjellige krav: Individet er et grunnleggende asosialt, et seg-selv-nok-vesen som bare er opptatt av å få, å ta og å forbruke, ikke av å gi eller å dele med andre og å bidra til fellesskapet. I dag prioriteres følgelig det sterke «forbruksmennesket», som er opptatt av å forfølge egne interesser og rettigheter.

Det som innenfor denne samfunnsideologien blir den viktigste verdien, er det enkelte individs behov for å kunne velge fritt, helst på øverste hylle, innenfor livets mange ulike (markeds)arenaer. For både det sosiale og det materielle livet beskrives og forstås så vel i samfunnet som i vitenskapen mer og mer som et marked av tjenester og varer. Som en konsekvens oppfattes den enkelte aktør enten som en (for)bruker eller som en vare med sin gitte markedsverdi.

Demagogisk, men treffende karakteriserer økonomen Thurow (1996) dagens prioriterte ideologi om individet og samfunnet som «a-survival-of-the-fittest-capitalism». Mer og mer legges det til grunn at mennesker som ikke makter å være vellykte aktører innenfor de ulike markedsarenaene, har seg selv å takke: Mennesket er sin egen lykkes smed! Følgelig kan vår empati og innlevelse i de(n) andres skjebne og vår respekt for menneskeverdet, uavhengig av status, makt og materielle ressurser, lett holdes nede eller forvitret innenfor dagens samfunnsideologiske situasjon.

En tilsvarende konklusjon om dagens ideologiske situasjon trekker sosiologen Bourdieu når han hevder at det «tas for gitt at maksimal vekst og dermed produktivitet og konkurranse er det endelige og eneste målet for menneskelige handlinger, eller at økonomiske krefter ikke kan motstås» (1998, s. 30–31, min oversettelse). Han slår videre fast at denne ideologien har lyktes i å presentere seg som selvinnlysende: Det finnes ingen andre ideologier om individet og samfunnet som fungerer.

Boka *Det omsorgsfulle mennesket* er sterkt kritisk til denne prioriterte forståelsesrammen som dominerer både i kulturen, i samfunnet og i dagens vitenskap. Mennesket verken kan eller bør konseptualiseres primært som et individualistisk, konkurrerende vesen som smidig tilpasser seg og mestrer alle livets forskjellige markedsarenaer raskt og effektivt. Selvfølgelig er mennesket adaptivt og fleksibelt. Men samtidig er det sårbart, skjørt og avhengig av andre. Vi kan så lett falle utenfor. I denne boka legges det derfor fram andre måter å forstå mennesket på enn dagens prioriterte markedsperspektiv med vekt på mennesket som et egennyttig seg-selv-nok-vesen. Det presenteres teorier og empiriske beskrivelser av mennesket og det sosiale liv som bygger opp en slik alternativ forståelse. Sosial tilhørighet, sosiale bånd, omsorg og sosialt ansvar, selvaktelse og respekt for de(n) andre, uavhengig av markedsverdi og konkurranseevne, er som nevnt sentrale begreper og tilnærminger.

KAPITLENE I BOKA

Med et sosialfilosofisk og sosialpolitisk utgangspunkt beskriver filosofen Arne Johan Vetlesen i kapittel 1 hvordan det moderne samfunnet har utviklet seg til det han karakteriserer som opsjonssamfunnet. Samfunnet har endret seg slik at individet tilbys stadig nye opsjoner og stilles overfor stadig flere valg og alternativer. Det er opp til individet selv å velge på øverste hylle. Men hva gjør dette med mennesket – som i utgangspunktet er sårbart og avhengig av andre – at det i prinsippet blir stilt fritt overfor en uendelighet av muligheter, valg eller opsjoner, samtidig som det ene og alene blir gitt ansvaret for resultatet og utfallet av valgene sine? Vetlesen stiller seg kritisk til hvordan det markedsstyrte opsjonssamfunnet på denne måten fremmer menneskelig individualisering, legger grunnlaget for egoisme og fratar oss det gjensidige ansvaret for omsorg for hverandre.

Med et sosialutviklingsteoretisk utgangspunkt viser psykologen Hilde Eileen Nafstad i kapittel 2 hvordan psykologien legger til grunn og tar for gitt at individet i sin natur er utelukkende egoistisk motivert. Og hun synliggjør hvordan psykologiens syn på mennesket som egoistisk er et produkt av, men samtidig en viktig premiss for Vestens rådende ideologi om det markedsstyrte samfunn. Nafstad problematiserer psykologiens rådende menneskesyn og argumenterer for at mennesket også er gitt et genuint altruistisk motiv for å støtte, dele, gi og vise omsorg for andre. Å leve et godt liv dreier seg derfor om å bruke seg selv og sine personlige og sosiale egenskaper, ikke bare for å oppnå flere fordeler og mer behag for seg selv, men også for fellesskapet og de(n) andre. Psykologien har et ansvar for å ivareta dette perspektivet på mennesket.

Kultur- og utviklingspsykologen Karsten Hundeide har mange års erfaring fra bistandsarbeid med å utvikle menneskeverdige miljøer for barn og deres familier som lever under uverdige forhold i ekstrem fattigdom eller i krigs- og voldsituasjoner. I kapittel 3 gir han først en teoretisk analyse av de grunnleggende prosessene i menneskelig omsorg, med utgangspunkt i utviklingspsykologisk forskning. Han viser videre hvordan omsorgsprosessene blokkeres eller fremmes av miljøbetingelser. Illustrerende eksempler fra arbeidet med barn i ekstreme situasjoner i Afrika synliggjør at omsorg er del av en kommunikativ nærhetsprosess der og medinnlevelse danner selve grunnlaget for den omsorg som utvikles. Tilsvarende danner blokkering av empatiske prosesser grunnlag for tingliggjøring, mishandling og overgrep. Hundeide presenterer så en modell som gir praktiske anvisninger for hvordan inter-

vensjon kan legges opp for å fremme empatisk omsorg hos barns omsorgsgivere. Denne modellen sammenholdes med synspunkter innenfor nærhetsetikk.

Mens de første tre kapitlene er generelle i sine analyser av samspillet mellom individ og samfunn, drøfter sosiologen og arbeidslivsforskeren Lars Klemsdal i kapittel 4 omsorg og fellesskap knyttet til en spesifikk samfunnssektor: arbeidslivet. Han tar også utgangspunkt i begrepet om individualisering av samfunnet og viser hvordan dette begrepet kan brukes for å forstå det moderne arbeidslivet og de utfordringer det stiller individet overfor. Individualisering dreier seg om at individet løsrives fra organisasjonsmessige og kollektivistiske fellesskap og rammer. Det gjør hver enkelt av oss mer sårbare i arbeidslivet og fører til at behovet for arbeidsfellesskap blir mer prekært. Klemsdal trekker fram og vektlegger en distinksjon som i dag ofte er uklar så vel i litteraturen som i det praktiske arbeidslivet: skillet mellom organisasjon og fellesskap. Tendensen i dagens arbeidsliv er at dette skillet viskes ut på en slik måte at forholdet mellom individ og organisasjon forveksles med og dermed kolonialiserer det grunnleggende forholdet mellom individ og fellesskap. Resultatet er at de problemene som følger av individualiseringen, forsterkes. Som motvekt drøfter Klemsdal det han omtaler som læringsperspektivet på organisasjonsutvikling. Grunnprinsippet er tilrettelegging av kommunikasjon og dialog i organisasjonen. Det kan gi grunnlag for utvikling av trygge og tillitsfulle relasjoner mellom medarbeidere, det vil si et reelt fellesskap i organisasjonen.

Det at fellesskap, sosiale relasjoner og mellommenneskelig samhandling kan forstås ut fra et kommunikasjonsteoretisk perspektiv, er innlysende. I kapittel 5 viser imidlertid språkpsykologen og kommunikasjonsteoretikeren Rolv Mikkjel Blakar at kommunikasjonsbegrepet, slik det stort sett brukes i dagens psykologi og de øvrige samfunnsfagene, er så vagt og uklart at det er nærmest ubrukelig til å forstå noe som helst. I samarbeid med bokas redaktør, Hilde Eileen Nafstad, utvikler og presenterer han et kommunikasjonsbegrep som er mer presist og mer velegnet til å analysere og forstå sosiale fenomener og prosesser. Ved å definere kommunikasjon med utgangspunkt i det å dele og gjøre felles utvikles et kommunikasjonsbegrep som er fruktbart til å gripe og forstå sosiale relasjoner, som det å ta ansvar og gi hverandre omsorg.

En psykologi og menneskeforståelse som legger vekt på mellommenneskelige relasjoner, omsorg og respekt for menneskeverd, uavhengig av det enkelte individs såkalte konkurransefortrinn, vil nødvendigvis ofte komme i opposisjon til rådende

teori og metodologi i dagens dominerende psykologi. I kapittel 6 viser sosialpsykologen Astrid Bastiansen hvordan psykologien, med sitt tradisjonelt naturvitenskapelige ideal, inspirert av klassisk fysikk, ikke er velegnet til å gripe og forstå de fenomener og prosesser som er karakteristiske for sosiale relasjoner, som det å ta ansvar for andre. Hun demonstrerer hvordan de fenomener som en mellommenneskelig psykologi vil måtte ta opp, nødvendigvis er subtile, komplekse og vage. Bastiansen drøfter hvordan forskning og kunnskapsetablering om menneskelig lidelse og traumatisk stress blir hemmet av implisitte antakelser og forutsetninger som følger av dagens rådende samfunnsideologier. Hun viser hvordan forskning om slike temaer om vår menneskelige sårbarhet, men også muligheter for vekst, krever større åpenhet for alternative metoder og tilnærminger enn det dagens tradisjonelle psykologi åpner for.

Med sine begreper og teorier og sin empiriske forskning gir vitenskapen oss måter å forstå verden og oss selv på. Den kunnskapen vitenskapen skaper og holder fram, blir etter hvert en integrert del av menneskets selvforståelse i vårt samfunn. Vitenskapen har følgelig en forpliktelse til å utvikle kunnskap som avdekker og beskriver mennesket og det sosiale liv i all sin kompleksitet og variasjonsrikdom (Bastiansen, 2003; Nafstad, 2002, under utgivelse). *Det omsorgsfulle mennesket* viser på ulike måter hvordan det skjøre og sårbare mennesket med sin avhengighet av de(n) andre og fellesskapet er et neglisjert tema i dagens psykologi og samfunnsvitenskap. Boka har som mål å synliggjøre og oppprioritere det grunnleggende sosiale og gode mennesket – et menneske som selvfølgelig er opptatt av å ivareta egen velferd, men som samtidig er genuint opptatt av å ivareta fellesskapets interesser og de(n) andres muligheter til også å leve gode liv.

LITTERATUR

- Bastiansen, A. (2003). *Den tusende dråpe. På sporet etter en humanistisk sosialpsykologi*. Oslo: Pax Forlag.
- Bourdieu, P. (1998). *Acts of resistance. Against the new myths of our time*. Oxford: Blackwell.
- Nafstad, H.E. (2002). The neo-liberal ideology and the self-interest paradigm as resistance to change. *Radical Psychology*, 3, 3–2.
- Nafstad, H.E. (under utgivelse). Area ethics in psychology: To integrate basic, applied and professional ethics. I Strain, J. (ed.). *Real world, real people: Ethical issues in science and teaching*. London: Surrey University Press.
- Thurow, L. (1996). *The future of capitalism. How today's economic forces shape tomorrow's world*. London: Nicholas Brealey Publishing.

KAPITTEL 1

DET FRIE MENNESKET? ET SOSIALFILOSOFISK BLIKK PÅ PATOLOGIENE I OPSJONSSAMFUNNET

Av Arne Johan Vetlesen

To spørsmål som melder seg når man er opptatt av menneskets potensial for egoisme og altruisme i dagens samfunn, er: Hvor fritt er det moderne mennesket? Hvilke faktorer er avgjørende for hvorvidt det er egennytte eller omsorg for andre som kommer til utfoldelse?

Jeg vil i dette kapitlet behandle disse spørsmålene i et samtidsdiagnostisk og sosialfilosofisk perspektiv, hvilket vil si at individet konsekvent forstås som et samfunnsvesen. Utgangspunktet er den utbredte forestillingen om at individet i vårt samfunn fremfor alt ønsker frihet, i betydningen individuell selvrealisering. Jeg utforsker de problematiske sidene ved en slik frihet, blant annet ved å påpeke trekk ved den aktuelle samfunnsutviklingen som fører til forskjellige former for sosiale patologier. Min tese går ut på at slike patologier skapes av det jeg vil kalle *valgtvangen* i opsjonssamfunnet. Patologier av typen utbrenthet, handlingslammelse, angst og depresjon er, hevder jeg, å betrakte som utilsiktede konsekvenser av samfunnsmessige vilkår som ellers sies å bidra til frihetens individualistiske realisering. Stikkord for vilkårene jeg sikter til, er mobilitet, fleksibilitet og forandringsevne. Mens nyliberalismen, vår epokes fremherskende ideologi, hevder at nevnte vilkår representerer de positive betingelsene for realisering av frihet, er min påstand at det motsatte gjelder: Ved at disse vilkårene presses på individene og utøver en tvang om alltid å velge, alltid å velge rett, og alltid å forandre seg slik at nye og atter nye valg kan ugyldiggjøre tidligere valg, bringes individene ut i et uføre av ufrihet snarere enn reell frihet, et uføre av utmattelse og selvtvang snarere enn utfoldelse av kreativitet og individualitet. Med sosiologen Ulrich Becks teori om individualisering som historisk innramming

viser jeg hvordan søkenen etter individuell selvrealisering – som tendensielt fører til ufrihet i stadig nye former – går hånd i hånd med en omfattende markedsgjøring og avpolitisering i vårt samfunn. Begge deler forsterker enkeltindividets sårbarhet, og gjør det dermed mer utsatt for sosialt betingede lidelser (psykopatologier).

For å foregripe: Konsekvensen av den skisserte utviklingen er ikke først og fremst at individene nå blir stadig mer egoistiske og mindre altruistiske. Snarere sprenges den enkle motsetningen (alternativene) mellom egoisme og altruisme i den forstand at opsjonssamfunnets valgtvang tvinger den enkelte til å drive rovdrift på *seg selv*, noe som er skadelig ikke bare for individet selv, men også for dets evne til å dra omsorg for andre. Samfunnets trykk på individet internaliseres i regi av individualiseringen, og i form av individets umiddelbare og skånselløse trykk mot seg selv, slik at emosjonell og moralsk «omsorg for seg selv» blir skadelidende, og dermed omsorgsevnen overfor andre. Omsorgsevnen, slik den arter seg i individets selvforhold, er mitt sentrale tema. Med selvforhold sikter jeg til *hvordan individet omgås med seg selv* i vid psykologisk forstand: hva det forlanger av seg selv i form av å gjøre valg som vitner om mestring og vellykkethet, og hvilke egne behov det prioriterer, og hvilke det avviser, nedvurderer eller fortrenger.

NOEN ASPEKTER VED INDIVIDUALISERING

Jeg vil starte med å introdusere mitt begrep *grunnvilkår*. Begrepet vil forhåpentlig vise seg relevant på to måter: for det første ved å angi et ontologisk perspektiv på menneskets eksistens, for det andre ved å etablere en kontrast til nyliberalismens menneskesyn, en kontrast som kan anvendes i kritikken av dette menneskesynet.

Å være menneske vil si å leve sitt liv i ly av bestemte grunnvilkår som er gitt oss, og som gjør seg gjeldende i alle historiske epoker og i alle kulturer. Det er tale om fem slike grunnvilkår: avhengighet, sårbarhet, dødelighet, relasjoners skjørhet og eksistensiell ensomhet. At våre liv er rammet inn av disse vilkårene, er universelt, det gjelder for oss alle; *hvordan* vi møter og håndterer det at våre liv er slik rammet inn, er individuelt, ettersom måten å forholde seg til vilkårene på varierer fra individ til individ. Men det kommer ikke bare an på det enkelte individet. Også kulturen individet tilhører og sosialiseres innen, spiller en rolle for hvilke strategier det gjør bruk av vis-à-vis livsvilkårene. Kultur henspiller her på hvilke ressurser – især symbolske – et gitt samfunn i en gitt epoke utruker sine medlemmer med når det gjelder å erkjenne, tolke og mestre grunnvilkårene og deres betydning (først og

fremst den psykologiske). En kultur som for eksempel knytter stor positiv verdi til uavhengighet, målt som evne til å mestre livets utfordringer på egen hånd, vil formentlig se på avhengighet og sårbarhet som noe negativt: trekk som nok er gitt ved livets begynnelse, men som det gjelder for den enkelte å legge bak seg, å overvinne i og med overgangen fra barn (prisgitt andres omsorg) til voksen.

Menneskets frihet må etter mitt syn ses ikke bare i lys av nevnte grunnvilkår. Ethvert konkret individ realiserer også sin frihet, treffer sine valg, i ly av visse samfunnsmessige forhold av mer praktisk art, for eksempel økonomiske betingelser (klasses tilhørighet), kunnskapsnivå og lokal og kulturell forankring. De rikeste og de fattigste innenfor samme nasjon, eller samme by, lever i samsvar med dette ytterst forskjellige liv. Betydningen som slike overindividuelle rammebetingelser av økonomisk og materiell art har for enkeltindivids muligheter til å «realisere seg selv», er ofte oversett i vår tid, preget som den er av samfunnsviternes snakk om individualisering.

Da den tyske sosiologen Ulrich Beck satte fenomenet *individualisering* øverst på den samfunnsvitenskapelige dagsordenen i boken *Risikosamfunnet* i 1986, ønsket han å peke på særlig to utviklingstrekk. På den ene side betyr individualisering i Becks forstand at individet i vestlige samfunn etter krigen gradvis har vunnet større frihet til selv å ta, og måtte stå for, alle vesentlige livsvalg: utdanning, yrke, bosted, sivil status, kort sagt, sin livsstil i vid forstand. Denne gevinsten i individets frihet har vært mulig i takt med at makten som utøves over individene fra kollektive strukturer (især klasses tilhørighet), hevdes å være sterkt avtakende. Den type autoritet som kan knyttes til tradisjon, til religion, i det hele tatt til *overleverte* forestillinger og normer for hva som er individets rolle innenfor fellesskapet det fødes inn i, er altså på hell. Under de endrede betingelsene oppstår det ifølge Beck individualiserte eksistensformer som tvinger menneskene til å gjøre seg selv til sentrum for sin egen livsplanlegging og livsførsel. I et samfunn med dramatisk økende sosial mobilitet er det enkeltindividet selv som er det suverene, ja, eneste faste omdreiningspunktet for alle de valg som fortløpende må foretas, alle de forandringer som det er tale om både å kunne tilpasse seg og å kunne foregripe. Den akselererende *endringstakten* i individets omverden, i alt som utgjør dets psykologiske, sosiale og materielle miljø, gjør sitt til at det klassespesifikke livsmiljøet individet (fremdeles) er født inn i, slutter å utøve en sosialiserende forming av individets ferdigheter og interesser, behov og ønsker. Endringstempoet er rett og slett for høyt til at det kulturelt overleverte – alt det som vitner om hvordan et gitt fellesskap i fortiden har pleid å gjøre ting, å

fordele oppgaver og roller – har mulighet til å virke praktisk relevant og *veiledende* for dagens individer med tanke på å takle morgendagens utfordringer. Fortiden forfaller til noe avleggs og begrensende, i stedet for å være et uvurderlig reservoar for kunnskap om hvordan man best skal handle og treffe sine valg.

Det andre utviklingstrekket som Beck opprinnelig pekte på, blir imidlertid ofte utelatt. Parallelt med individualiseringen i betydningen økt spillerom for individets egne valg finner det ifølge Beck sted en tiltakende «standardisering av livsbetingelsene». I den grad individene gjennom de siste tre–fire tiårene river seg løs fra tradisjons- og fellesskapsspesifikke orienteringspunkter og dermed blir til individuelle beslutningstakere, vokser samtidig deres avhengighet av eksterne, skjønt ofte ugjennomsiktige beslutningsprosesser. Administrative og økonomiske bestemmelser griper direkte inn i den enkeltes biografiske livsførsel og fremtidsplaner, slik at de i første omgang «befridde» livsutkastene igjen begynner å ligne hverandre til forveksling:

De frisatte individene blir arbeidsmarkedsavhengige og således utdanningsavhengige; de blir konsumavhengige og avhengige av sosialrettslige forordninger og bestemmelser, av trafikktilbud, forbrukertilbud, muligheter og moter i den medisinske, psykologiske og pedagogiske rådgivning og veiledning. (Beck, 1986, s. 210)

I vår type vestlige samfunn foregår det altså, for å oppsummere Becks analyse, et gjennomgripende skritt i retning av individualisering, kjennetegnet av to utviklingstrekk som står i et spenningsforhold til hverandre: Individenes *frigjøring* fra overlevende sosiale bånd skjer samtidig med en omfattende sosial standardisering av deres reelle livsbetingelser, i form av *avhengighet* av rammebetingelser som er eksterne til individet.

Det kritiske i Becks samtidsdiagnose består, slik jeg ser det, i påvisningen av at den nyvunne frihet som individualiseringen synes å muliggjøre, i virkeligheten bare eksisterer ved at individet blir prisgitt krefter ved samfunnsutviklingen (især institusjonelle og økonomiske, altså på makroplan) som det ikke selv øver kontroll over. Individets situasjon er på en og samme tid preget av både økt frihet og økt avmakt. Eller som sosiologen Zygmunt Bauman ber oss huske: «Individualiseringen er en skjebne, ikke et valg. I epoken for den individuelle friheten til å velge er opsjonen